

Magyar protestáns ördögelbeszélések

DÖMÖTÖR ÁKOS

A mítoszi életérzést különös megjelenítő erővel felkeltő élménytörténetek a protestáns ördögelbeszélések. Bennük nemcsak az ótestamentumi egyördöghit és az újszövetségi többördöghit tükröződött tarka változatokban, hanem a vallásos gyakorlat új tényanyaggal való kiegészítése. Az ördögelbeszélések tehát mitikus viszonyulást mutattak a 16—17. században élők interperszonális kapcsolataiban, amikor a hitszónokok prédikációikba beleszózták ezeket.

Az ördögelbeszélések tehát a gonosz erő és az ember harcának fellevenítésével a teremtésig vitték vissza a gondolkodást, így hozzájárultak a kozmikus világitás folytonos megalapozásához. Tekintettel arra, hogy az ördöggel vívott küzdelem életmozzanatai többek közt Jézus ördög által való megkísértését is felidéztek a Bibliából, az ördögelbeszélések a megváltás előtti állapotot is rekonstruálták az adott társadalmi körülményekben. Az ördög konkrétizálása mellett a küzdő emberekben a jézusi cselekvésmódot fogalmazódott meg. A protestáns ördögelbeszélések a gonosz erő oldaláról mutatták meg a rendezett világ megbontása irányában ható magatartás következményeit az egyénben.

Az ördögelbeszélések különösen azért feleltek meg a lelki tömegigény kielégítésének a reformáció korában, mert a középkori mágikus tevélegesség nem funkcionálódott át bennük ideológiává. A forrongó nép a szóhadgyomány felújításán kívül az ördögelbeszélésekben a „szent szöveg” ősförmáját érezte. A reformáció korának formakeresése megfelelt az ördögelbeszélések nyelvi és műfaji kiforratlanságának.

A magyar hitvilág kutatása és a protestáns exemplumok

A hazai mitológiai kutatások Ipolyi Arnoldtól Diószegi Vilmosig a magyar hitvilág archaikus rétegeit kívánták feltárni. Bár a tudományos vizsgálatok az „ősvallás” ingatag elméleti talajáról fokozatosan a hitvilág legrégebbi körébe, a sámánhitbe vezettek, a kutatás úgyszólván figyelembe sem vette az újabb rétegekbe tartozó keresztyén hiedelmeket vagy a protestáns ördögelbeszéléseket. Anélkül, hogy megismertük volna a 16—17. századi ördögelbeszélések típusait, olyan felfogás alakult ki éppen az intenzív néprajzi terepmunka alapján, amely háttérbe szorította a korábbi irodalmi-kulturális hatások kérdését. A néprajzi-folklorisztikai kuta-

tás legfeljebb csak illusztrációképpen használta fel a 16—17. századi prédikációirodalom gazdag művelődéstörténeti anyagát, és lényegében a recens hiedelemmonda-változatok alapján vonta meg következtetését az ördöggépzetekre vonatkozóan. A keresztyén ördögbeszélések feltárása a protestáns szentbeszédekből megvilágítható volna a fejlődés másik irányát a magyar prózafolklórban: a 16—17. századi külföldi (főleg német) irodalmi-kulturális hatások jelentkezését. A magyar folklór hiedelemmondáiban azért fontos a hitvilág legújabb rétegének megvilágítása, mert ez megkönnyíti az archaikus rétegek és a keresztyénség előtti valóságos képzetek konkrét elemzését is.

Az ördögbeszélések és a protestáns exemplumok

Az ördögbeszélések a protestáns exemplumok között külön csoportot képeznek. Ezek az elbeszéléstípusok az életmotívumok ellentmondásos világából, az ember önuralmától, a harmónia megteremtésének és megőrzésének kérdésétől a geneziséig, vagyis a káosz és az összhang témájáig vezetnek. Az önuralom az isteni teremtmény mozzanat emberben való érvényesítése, az Univerzumban ható összhangtendencia megvalósulása az egyénben. A keresztyén ördögbeszélések éppen az összhang megteremtése érdekében az embert a maga diszharmóniájában ábrázolják. Az önuralom dialektikus kérdéskörének megvilágítása érdekében foglalkoznom kell az ördög fogalmával, megjelenési formáival és funkciókörével.

Az Antikrisztus-elképzelések problematikája

Az Antikrisztus kétségtelenül összetett fogalom, amely bonyolultan tükrözte a reformáció korában az újszövetségi teológiai ördögfogalom keveredését az ótestamentumi sátánológiával, mutatta a középkori jövőmondó legendák továbbélését, és árulkodott a társadalmi tényezők hatásáról. Ugyanakkor az újszövetségi többördög-hit párhuzammal szolgált a hiedelmekben megjelenő gonosz erők seregének.

A két keresztyén hitréteg (a sátán és az ördög) egybetolása lényeges funkcionális átrendeződést eredményezett a gonosz erők megítélésének formáiban. A társadalmi erőviszonyok érvényesülésének felfogása differenciáltabb lett, mint korábban. A kozmikus világítás a gonosz erők értelmezésében közelebb került a dolgok természetéhez, amelynek megértését a hazai polgárosodás igényelte, és kifejezésének megfelelő formát keresett.

A vázolt folyamat igen szépen rajzolódik ki a protestáns egyházi írók műveiben. Bornemisza Péter szerint Belzebub ördög segítségével végzi az exorcizmust.¹ Ez a kijelentés a sátán és az ördögök funkciókö-

¹ Bornemisza P. 1574, 489.

rének összevonását jelenti és egyúttal az ördögűzés elítélését az ördögrel való hivatkozással. Geleji Katona István végeredményben nem tett különbséget a sátán és az ördög között. Szerinte az Antikrisztus maga a pokolbéli ördög.²

A sátán és az ördög alakja és fogalma a protestáns hitszónokoknál úgyszólván teljesen egybeolvadt. Szathmárnémethi Mihály az első hamis prófétának az ördögöt tartotta, amikor így írta: „A' Paradiocsomban leg első hamis *Prophéta* lón az ördög, ki | Isteni méltóságot ígér vala szüléinknek, ha Isten parancsolatiról, az ő pa-|rancsolatira hajlanának.”³ Végeredményben Szathmárnémethi Mihály a ördög fogalmát „sátán” jelentésben használta, amikor ezt írta: „... az ördög, és annak segítő seregi ...”⁴

Nagyon érdekes és figyelemre méltó az idézett prédikátor ördög-meghatározása: „... az *ördögön* kétség nélkül értetnek közönségesen azok | az ördögi seregek, kik a' pokolból, az ő le-hányattásoktul fogva ki nem jöt- | tenek, hanem ottben uralkodtanak az el-kárhozott lelkeken, miglen ök-is | az el-kárhozandókkal, végképpen meg-itiltetnek ...”⁵

A reformáció korában a ördögelbeszéléseket átszőtték a középkori legendák. Az Antikrisztus eljövételéről szóló vallásos történet egy szerzetes vízióját mondta el, amely az elkövetkezendő egyházszakadást jövendölte meg.⁶

A reformáció korában némileg módosult a társadalmi igényeknek megfelelően az Antikrisztus eljövételéről szóló középkori legenda. A prédikátorok a reformáció történeti előzményeit látták ebben a vallásos elbeszélésben. A mitikus életérzés síkján előadásával a reformáció történeti dimenzióját tágították. Ugyanakkor a polgári társadalmi igényeknek megfelelő igazodás is jelentkezett bennük.

Pécsváradi Péter az Antikrisztus eljövételéről azt írta, hogy háromszáz esztendeig és hat hónapig fog uralkodni.⁷

Madarász Márton szerint az Antikrisztus a napnyugati pápa, a napkeleti török, aki kegyetlenségét gyakorolja.⁸ Másutt pedig ugyanez a szerző-fordító Szent Irenaeus alapján ismertette azt az elképzelést, hogy az Antikrisztus a jeruzsálemi templomban fog ülni.⁹ Említették azt is, hogy Petrus Johannes minorita Luther előtt háromszáz esztendővel a pápát Antikrisztusnak mondta.¹⁰ Az Antikrisztus eljövételének exemplumát a 17. század végén Nagy Martonfalvi Györgynél is megtaláltam.¹¹

2 Geleji Katona I. 1, 1645, 9791.

3 Szathmárnémethi M. 1675, 569.

4 Szathmárnémethi M. 1675, 582. (Recte: 694.)

5 Szathmárnémethi M. 1675, 805sq.

6 Tubach num. 286.

7 Pécsváradi P. 1629, 434., 490.

8 Madarász M. 1635, 737.

9 Madarász M. 1635, 837.: Szent Irenaeus lib. 5. cap. 21.

10 Madarász M. 1635, 842.; Szathmári Ötvös I. 1668, 218.

11 Nagy Martonfalvy Gy. 1681, 101.

A középkori legendahagyományok jelentős mértékben kísérték a protestantizmust, de az egyházi írók műveiben még erősebben lehet érezni a társadalmi viszonyok hatását az Antikrisztus-elképzelések alakulásában.

Míg Bornemisza Péter 1577-ben az ördög nyughatatlanságáról beszélt,¹² Medgyesi Pál 1650-ben egyik könyörgésformulájában az Antikrisztus romlását kérte Istentől,¹³ addig más protestáns szerzők a világi tettekre való vonatkozásokban látták az Antikrisztus meghatározott esetekre való vonatkoztatásában.

Bornemisza Péter ördögére vonatkozó imái előkészítették ezt az eszmélődési folyamatot. Ne felejtjük el, hogy az ördög nem csupán társadalmi kategória a reformáció korában, hanem a biológiai létezés jelölője is, sőt teológiai fogalom. A biopszichikai folyamatok nagyszerű megsejtésének művészi mestereként szövegezte Bornemisza Péter egyik imájában: „Azert mind | az ördög nec, mind a mi testünk | nec, te veled ellenkező akaraty | törd meg es roncz meg bennünk . . .”¹⁴ Másutt, az ima befejezésében nevének nevezi a gonosz erőt: „ . . . az ördög en raytam sem- | mi hatalmat ne vehessen. Amen.”¹⁵

A belső diszharmonia megszüntetésének törekvése rohamosan bontakozott a felé a társadalmi tevélegesség felé, amely szellemi gyökereit a középkori legendákban kereste.

A 16—17. században leggyakrabban előforduló megállapítás az ördög-elbeszélések között, hogy az Antikrisztus maga a római pápa. A protestáns hitzónokok közül különösen Melius Péter hangoztatta ezt a megállapítást 1568-ban, János jelenésének magyarázatjában.¹⁶ Meglehetősen erőteljes kijelentéseinek stílusából szinte rekonstruálhatjuk a prédikátor hallgatóságának összetételét és következtethetünk foglalkozásukra. Zömében állattartással foglalkozhattak azok, akik prédikációit hallgatták. Bizonyításul idézek Melius Péter említett könyvéből: Az Antikrisztus az ördög ganéjából származik;¹⁷ „ . . . mint az ebek, dögöt esznek, ezekis a pa pa Anticristus misseien szörzesen, . . .”¹⁸ „ . . . a saskak, Az Ördög Ganeiaból, a kigio monia | bol termettek . . .”¹⁹

Az Antikrisztus pápával való azonosítása rajta kívül számos más protestáns hitzónoknál, többek közt Pósházi Jánosnál,²⁰ Nánási L. Istvánnál²¹ és másoknál is előfordult. Hogy milyen változás játszódott le az „Antikrisztus pápa” exemplumban, kiviláglik, ha a 17. század végi megnyilatkozásokat összevetjük a 17. század eleji kijelentéssel. Zvonarits

12 Bornemisza P. 3, 1577, 19/a.

13 Medgyesi P. (2) 1650, 25.

14 Bornemisza P. 2, 1577, 40/b.

15 Bornemisza P. 1, 1577, 10/a.

16 Melius P. 1568, Ddd 3/a=395.

17 Melius P. 1568, Nn/b = 282.

18 Melius P. 1568, Ii/b = 250.

19 Melius P. 1568, Hh/a = 241.

20 Pósházi J. 1, 1669, 69; Pósházi J. 2, 1669, 384sq.

21 Nánási L. I. 1670, 254.

Mihály 1627-ben így írt postillájában: „Mégis tagadgya magát Anti-Christusnac lenni, maga egy Nagy Gergely Pápa nyilván Anti-Christusnac mondja...”²² Látjuk tehát, hogy a társadalmi indíttatású exemplum őt-hat évtized leforgása alatt irodalmi toposszá válik, és minél inkább emlegetik, annál inkább „elfáradt” szöveg lesz. Az *Antikrisztus pápára való konkretizációja azonban hat a népi gondolkodásra, mely szerint az ördögöt vagy a boszorkányt meghatározott személyben kell keresni.*

Az evangélikus-református prédikátorok megnyilatkozásaiból nagyon szépen kirajzolódik az ördög funkcióköre. Természetesen a Bibliának nagy hatása volt az ördöggép módosításában. A búzába keveredett konkoly krisztusi példázatának rengeteg előfordulása a protestáns szentbeszédekben azt mutatta, hogy a konkolyhintés funkciója már igen korán az ördöghöz kapcsolódott. Figyelemre méltó, hogy a sátánná lett ördög az újszövetségi példázatban szerepelt: Az ember új életet teremtő tevékenységének, a búzavetésnek párhuzama lett a konkolyirtás. Ez a krisztusi példázat irányítja rá figyelmünket arra az összefüggésre, hogy a népi termelési mozzanatoknak megvan a néphitben a negatív, a megkárosító jellegű párhuzama: az öntözésnek a harmat elvétele, a fejszének a tej elvétele, a búzavetésnek a konkolyhintés. A sátán funkcióköre az ember termelőtevékenységének bizonytalanságait művészi kifejezőmódban jelölte.

Nemcsak a földművelő embert, hanem az egyházat is fenyegette az ördög tevékenysége. Margitai Péter 1621-ben így írt az ördög gonoszságairól: „Isten mondgya || tehát az Agoston Doktor: Hogy az ho- | lot Isten Templomot eppit, az ördögh ha szeret teheti, tehát kápolnat csinál mellette.”²³ Később megszületett a népi legendamesében ennek a vallásos tanításnak folklór párhuzama, amely szerint Salamon a pokolban ráijeszt az ördögre, hogy templomot épít és így megmenekül az alvilágból.²⁴ A teológiatanítással ellentétben a népi felfogás szerint az ördög nem ijesztő, hanem nevetséges, suta, ostoba figura, akinek az eszén a ravasz ember könnyen túljár. Ez a parodisztikus felfogás valószínűleg már igen korán kialakulhatott, hiszen Mihályko János már a 17. század elején azt állapította meg, hogy „... az emberek nagyobb része | az fő Antichistust csak Fabulanak tartja...”²⁵ Valószínűleg már a reformáció előtti keresztyén prédikációk színpadi hatásra való törekvésében létrejött az ördög parodisztikus formája, amely a népmesékben az „ostoba ördög” alakjának kialakulásához vezetett.

Az ördög bagatellizálásával szemben erélyesen léptek fel a protestáns prédikátorok, akik a sátánt koromfekete színnel festették a hallgatóság elé. Pécsváradi Péter szerint „az ördögh, ki minden jonak meg ha- | borította”.²⁶ Szatmári Ötvös István leírásában az ördög Antikrisztus üldözi az

22 Zvonarits M. 1, 1627, 748.

23 Margitai P. 1621, 64/b—65/a.

24 AaTh 804 B; BN 462+; Andrejev 804+; Mot. Kl 781.

25 Mihályko J. 1612, 17.

26 Pécsváradi P. 1629, 226.

embereket,²⁷ és az Isten nyája ellen támad.²⁸ Ezzel kapcsolatban A báránnybörbe bújt farkas (AaTh 123B) Máté evangéliumára visszanyúló meseje jut eszünkbe, hiszen ez az exemplum úgyszólván Bornemisza Pétertől²⁹ Margócsy Józsefig³⁰ végigkíséri a prédikációs irodalmat, hogy „a báránnybörbe öltözött farkas” szólásban köszönjön vissza ránk.³¹

Miként a farkas a nyájtól szakítja el a bárányt, az Antikrisztus közösségétől szakítja el a keresztyén embert. Medgyesi Pál erről így nyilatkozott: „Az ultá- | — tol fogva valo sok üldözés -is, kiváltképpen amaz neve- | zetes Tiz öldöklés, és az Anticristus igája alatt, mennyi sok reménten ezer kereszténeket szakasztot-el Christustol?”³²

Az Antikrisztussal kapcsolatban jónéhány kifejezést kell említenem, amelyek a 16—17. századi protestáns hitszónokoknál és egyházi íróknál gyakran előfordulnak. Pósházi János nemcsak azt állapította meg Szent János szerint, hogy az Antikrisztus maga a sátán,³³ hanem azt mondta, hogy az Antikrisztus miatt történt a hitszakadás.³⁴ Pécsváradi a barátokat az *Antikrisztus népének* tartotta.³⁵ Mélius Péter korábban már beszélt az Antikrisztus katonáiról³⁶ és az Antikrisztus országáról.³⁷ Fabricius János a pápát az Antikrisztus országának tüntette fel.³⁸ Mikolai Hegedűs István még politikusabb volt, amikor a tridenti zsinatot az Antikrisztus octávjának nevezte.³⁹

Az Antikrisztus követőit is hevesen támadták a protestáns prédikátorok Szathmári Ötvös István az Antikrisztus vitézeit sáskákhöz hasonlította, akik az égbe repülnek, de leveri őket a szél.⁴⁰ Egy oldallal később az említett szerző az Antikrisztus alattvalóit a skorpiókkal vetette össze, amelyeknek mérge a farkukban van.⁴¹

Az Antikrisztus kifejezőskörébe tartozik az „Antikrisztus zsinagógája” megjelölés. A 16—17. században gyakran emlegették. Matkó István többször említette 1666-ban: „... a szent iras egyenessen az Antichristus synagogajanak tulajdonit...”⁴² Matkó ezt is kijelentette többek közt: „... az Antichristus postája a' Pápista Papok, ...”⁴³

27 Szathmári Ötvös I. 1668, 52.

28 Szathmári Ötvös I. 1668, 54.

29 Bornemisza P. 3, 1575, III.

30 Margócsy J. 3, 1871, 136.

31 Sirisaka 13., 92.; Röhrich, Redensarten 4, 1158.

32 Medgyesi P. 1659, 12.

33 Pósházi J. 2, 1669, 398.

34 Pósházi J. 1669, 338.

35 Pécsváradi P. 1629, 240.

36 Melius P. 1563, Aij/a.

37 Melius P. Xij/c.

38 Fabricius J. 1603, [2/a]

39 Mikolai Hegedűs I. (2) 1648, 75.

40 Szathmári Ötvös I. 1668, 73.

41 Szathmári Ötvös I. 1668, 74.

42 Matkó I. 1666, 39sq., 104, 118.

43 Matkó I. 1668, 143.

Az Antikrisztus irányában megnyilvánuló düh és ellenszenv a 16—17. században jellemző a protestáns egyházi írókra, hiszen ebben az összetett fogalomban a gonosz erők szinte minden egyes megnyilvánulása jelen van. Margitai Péter kijelentése, miszerint az Antikrisztus ellen Isten oltalmaz minket, az ártó hatalmak két rétegét, a transzcendencia síkján megjelenő ördögöket és az evilági eretnekeket említette.⁴⁴ A bálványimádás megbélyegzése Geleji Katona Istvánnál a feudális igények ellenzését jelentette, amikor a hitszónok arról beszélt, hogy a hét hegyeken ülő Antikrisztust a Szentlélek kurvának tartja, mert bálványokat imád.⁴⁵ Nem rejti véka alá a prédikátor a pozícióharc dülését, amikor ilyen kijelentést tett: „... ez uton hágot az Antichristus -is az Poltzra...”⁴⁶

Az Antikrisztus emlegetése a 17. század utolsó évtizedeiben egyre inkább ritkult, de reminiscenciáival még két évszázaddal később találkozhattunk. Édes Albert Bach-korszak távlattalansága hatására újra emlegette ezt a szót, miközben irodalmi toposszá vált, és pl. Lev Tolsztoj Háború és béké-jében Napóleonra célozgatnak vele az orosz főnemesség köreinek a képviselői. A közösségteremtés szükségességére utalt a hitszónok soraival: „Nem világosság fiai azok, kik a vallástalanság magvait hintegetik, hanem setétség fiai, az Antikrisztus apostolai.”⁴⁷

Az ördög néhány megjelenési formája

A protestáns ördögelképzelésekben a gonosz, ártó hatalomnak számos megjelenési formája ismeretes. Ezek között meglehetősen jól elkülöníthető a reformáció előtti és utáni réteg.

Már Ipolyi Arnold észrevette, hogy a régi magyar irodalom szerzői az ördögöt „sivó oroszlán”-nak tüntették fel.⁴⁸ A protestáns prédikátorok hűen áptolták a keresztyénség reformáció előtti hagyományát erre vonatkozóan. Bornemisza Péter Foliópostillájában így írt erről: „... az ördög mint a siuo Oroszlan sehol nem nyughatic...”⁴⁹ Magyarai István pedig Nádasdy Ferenc temetésekor mondott beszédésén a sátánt a halál megjelenésével hozta összefüggésbe: „Egyic ellenségünc az Satan, ki mint egy siuo Oroszlan, szellel iaruan, keres kit el nielhessen.”⁵⁰

Az evangélikus—református prédikátorok hol *sivó oroszlánról*,⁵¹ hol *ordító oroszlánról*⁵² szólnak. Valószínűleg, hogy az utóbbi jelzős szókap-

44 Margitai P. 1624, 131.

45 Geleji Katona I. 1, 1645, 757.

46 Medgyesi P. (1) 1650, 59.

47 Édes A. 2, 1857, 61.

48 Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. I. Bp.³ 1929, 114.

49 Bornemisza P. 1584, 408 409/a.

50 Magyarai I. 1604, [66.]

51 Kecskeméti J. 1615, C5 után a 6. számozatlan old.

52 Perkinsus V. 1648, 205.; Zvonarits M. 1, 1627, 361.; Madarász M. 1643, 90.; Szathmárnémethi M. 1675, 175.

csolat újabb fejlemény. Különben megemlíthető hogy a 'sivó' szó jelenléte: *plangens* (jajveszékélő), *vociferans* (hangosan kiáltó), és családnévként 1464-től oklevelekben kimutatható.⁵³ Margitai Péter az ellenséget ördögnek tüntette fel: „Mert a ti ellensegtek az ördög, mint az ordito Oroszlány szellyel jar, keresven az kit be nyelleyen.”⁵⁴ A *síró-rívó oroszlán* megjelölés esetleges, csak Medgyesi Pálnál találtam meg, nem hiszem, hogy átmenet lenne az *ördítő oroszlán* kifejezéshez:

„... eyjel nappal sivo rivo Oroszlan modgyara leselkedő Gonosz-nak töribe eyt sokakat” — írta a prédikátor 1636-ban.⁵⁵

A protestáns prédikációkba kimondott népi kifejezések is bekerültek, mihelyt a református egyház széles tömegbázisra helyezkedett. Matkó István vitairatában egyenesen a népéletből vette a következő elnevezést: „Avagy talám a amaz hires neves *Bócsárdi ördög* adta ő ke- | gylémének azt a' rágódást tudtára, ...”⁵⁶

Az újabb rétegbe tartoztak azok a megjelenési formák, amelyek nyugati irodalmi-kulturális hatásra jöttek létre. Müller Henrik vallásos elmélkedéseiben bőven találtam erre példát. A szerző kijelentése szerint az ördög légy alakjában is meg szokott jelenni. Kijelentésével alighanem erre utalt: „... én többé az ördögöktől úgy sem félek, mint egy Légytől.”⁵⁷ Távoli párhuzama Hondorffnál is megtalálható: Egy titkos beszélgetés közben valaki egy szűnyog felé csap. Később egy egylábú ember elárulja a titkot.⁵⁸

Az ördög a nyugati (német) protestáns vallásos elbeszélések szerint gyakran jelent meg szerzetes alakjában. Goltwurm egyik ördögelbeszélésében Cornelius Agrippa az egyik festményén az ördögöt mezítlábas szerzetesként látja ábrázolva.⁵⁹ A speyeri ördögszerzetesekről szóló elbeszélést Weyer⁶⁰ és Goltwurm⁶¹ is népszerűsítette. E szerint az elbeszélés szerint az egyik halászt Istenhez való fohászkodása miatt a szerzetesruhába öltözött ördögök megverték, és távozásukkal büzt hagytak maguk után.

Az ördögszerzetesekről szóló elbeszélés emlékét Müller Henriknél is megtaláltam: „A' tsuklyában, s' hoszszu köntösben járó hazug, nem egyéb, hanem maga az ördög, ki magát világosságnak Angyalává változtattya. Az ördög az Istennek az ellenség, ugy hazug-is.”⁶²

Egyes nyugati ördögelbeszélésekben az ördög megjelenési formája farkas volt. Weyer egyik történetét a konstantinápolyi farkasokról Fincel

53 OklSz. 848.

54 Margitai P. 1632, 90.

55 Medgyesi P. 1636, 7.

56 Matkó I. 1668, 4.

57 Müller H. é. n. 151.

58 Brückner 460, num. 316.

59 Brückner 454, num. 250.

60 Brückner 443, num. 117.

61 Brückner 456, num. 274.

62 Müller H. é. n. 946sq.

egyik művéből merítette. Eszerint az állatokat a sátán küldte.⁶³ Ugyan- ez a cselekménytípus Georg Gödelmann-nál is előfordult, csak hogy itt a farkas helyett Werwolf (farkaskoldus) szerepelt.⁶⁴ Müller Henrik tehát nem állt egyedül a kor teológiai irodalmában, amikor ezt írta: „Ha a Sátán utánok leselkedik, mint edgy Farkas, és ötet el akarja nyelni, azon- nal a Jesushoz gyülekeznek, mint a Juhok a' pásztorhoz, és ő nála óltal- mat találnak.”⁶⁵

Az apró szöveges utalásokból kitűnik, hogy az ördög megjelenési for- máiban jól elkülönült a két történeti réteg. A „sívó oroszán” rövid jellel változott a 16—17. században vagy még korábban, de az „eltűnési fok”-on szereplő jel variálódott és állandóan táplálkozott a bibliai hagyományból. Az újabb réteget alkotó ördögbeszélések cselekményvázukat meg- őrizték.

Típusok és változataik az ördögbeszélésekben

Régi középkori legendát elevenített fel Alvinczi Péter postilláiban, amely szerint a remete megöli hozzá közeledő apját. Már Ravasz László fel- figyelt erre az exemplumra,⁶⁶ és Szabó Lajos közzétette gyűjteményében a Postillák I. kötetéből, 1633-ból származó szöveget.⁶⁷ Alvinczi azonban már egy évvel korábban, 1632-ben ismertette ezt a legendát *Quadragesimá-* jában,⁶⁸ és jelenlegi ismereteink szerint ez a legenda legkorábbi magyar protestáns előfordulása. Jelentősége miatt megérdemli ezúttal az újraköz- lést: „Köz historiával-is bizonyos, a Remeteségnek | veszedelmes vólta. Egy Remetéhez, Angyali formá-ban, sokszor ment a Sátán, mivel vilá- gosságh Angyalának képét, ábrázolhattya ez gonosz lélek és sok szép dolgokról beszélgetett véle. Néha jelent megh || neki réghi szentnek ké- pébe, el annyira, hogy immár nagy hite vólt az Remeténél. Az atya-is az Reme- tének néha-néha, látogatni szokta vala az fiát. Egykor midön az Remetének atya, menne a fiához látoga- | tasnak okáért, egy fejszét vivén válán, hogy megh tér- | tébe fát vágion. Mint leszen az dologh? Az Sátán Angyali formába megh előzi az szegény embert, s — | mond az Remetének: Vigyáz, mert ihon a Sátán, apád képébe jö hozzád egy fej- szével, az végre, hogy tégedet megh öllyön, de te hamarkodgyál, ragad ki | az fejszét kezéből és üsd agyon. Azonba oda érkez- | vén az szegény vén ember, szokása szerént köszönti az fiát: Imez penigh ragadgya az fej- szét kezéből, és agyon veri, ez lön virága Remeteségének, édes attyának gyilkosa lön.”

Alvinczi exemplumának mind középkori, mind reformáció korából származó párhuzamait is sikerült megtalálnom. A középkor legnagyobb

63 Brückner 448, num. 180.

64 Brückner 512, num. 783.

65 Müller H. é. n. 648.

66 Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa 1915, 209.

67 Alvinczi P. 1, 1633, 376q.=Szabó L. 1982, 146, num. 59.

68 Alvinczi P. 1632, 11/b—12/a = c3/b.

gyűjteményeinek összeállítói, Jacob de Vitry, Etienne de Besançon és Odo de Ceritona is említik ezt a történetet.⁶⁹ A remeteség veszedelmes voltáról szóló legenda igen népszerű volt a német protestáns teológusoknál a 16. században. Weyer, Hondorff és Bütner a Vitae patrumból vették át kézikönyvül szolgáló összeállításukba ezt az exemplumot.⁷⁰

Esetlegesen fordult elő, de tovább élt az ördög egyszarvúként való megjelenéséről szóló elbeszélés. Az *unicornis* által kergetett ember legendáját⁷¹ már Temesvári Pelbárt felhasználta gyűjteményében⁷², és a középkorban általánosan elterjedt vallásos elbeszélés volt.⁷³ Protestáns vallási irodalmunkban Perkinsus Vilmos: A lelkiismeret adalékairól címmel megjelent amszterdami munkájának magyar fordításában az *unicornis* legendája a következőképpen hangzik: „Gondollyuk azt mintha egy ember az Unicornistol kergettetnék, és az futás közben egy mély kutban | csak nem belé esnék, mikoron azért bé esöben vol- | na, egy élő fának ágához ragaszkodván le függöben tartaná magát, azonközben lát két férgeket | kik ának az élő fának törökét rágják: fel emelvén peniglen szemeit igen kedvés és nagy darab lépes mézet látná á meg foggott ágonn, és azért az élő fá- | ra fellyebb menvén ott eléggé mulatna hogy nagy éhségét meg enyhítené, ő peniglen magának sokat kedvezvén bátorságon mulatozna, és a két férgek | az alatta valo fának törökét által rágván mind az fa | 's mind az rajta ülő ember nagy véletlenül egyszer s' | mind a' mély kutban bé esnék.”⁷⁴

Katona Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy az *unicornis* által kergetett ember legendája a Vitae patrum-ra nyúlik vissza, de a protestáns egyházi írók a Gesta Romanorumból is megismerhették.

Bornemisza Péter számos ördögelbeszélést örökített meg postilláiban, amelyekben a gonosz, ártó hatalom képviselőjét változatos formában, gazdag funkciókörrel mutatta be. A bálvány erejének megtörő szent középkori legendájának (Tubach 305) felidézésével a protestánsok egyszerűsége való törekvését népszerűsítette: „Egy iambor tanyitorolis ezt iriac, Neo- | caesariabeli Gergerről Hogy midön teli idő- | ben egy hauasra iutot volna, es egy kápolná- | nal egyeb ott ne volna, ott be estueleduen, keszeritetic à papnal meg szallani, à melly pap Apollo ördögne szolgal vala, az kapolnais | Apolloie vala.

De midön Gergel hazatul el menué, az pap à | kapolnaba menne es kérne a ő regi Apolloiat, | hogy az szokasa szerént jövendöt mondana, az ördög semmit nem mere szolnia. Kin a pap midün sokaig czudalkozne, miért ne- mult volna meg az ő Apollo Istene, éyel meg ielent az ördög az okat, Hogy ötet az ő ven dege Gergel tiltotta volna meg hogy ne szol- | galhatna. Azert ha ő meg engedne, hat mint az | elöt ismeg választ tenne

69 Tubach num. 2570.

70 Brückner 442, num. 116; 468, num. 397, 495, num. 631.

71 Tubach num. 5022.

72 Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái. Bp. 1902, 80, num. 377.

73 Kónya József: A természetszemlélet irányelvei a régi magyar irodalomban. (A Debreceni Ref. Koll. Tanárképző Intézetének dolgozatai. Klny. a 13. sz.-ból.) Debrecen, 1936, 13.

74 Perkinsus V. 1648, 169.

mindenre. Ezt hal- | van az pap, utánna siet Gergel nec, es pana- | szol-
kodic haladatiansagarol, hogy ne ki nagy | kart töt volna, io tartasa
feiebe hogy | irna egy czedulat Apollonac, hogy lenne sza- | bad zolnia,
Gergel meg irya neki: Te Apol- | lo tery helyedre, es mint szoktad, tegy
vá- | laszt ez pap kérdésire. Meg tér a pap, es az leuelet az Apollo képe
eleibe teszi, es meg szo- | lal az ördög mint az elöt es iövendöt mond.

De ez után gondolkodni kezd magaba | hogy erötlen Istenec kell
annac lenni, az kit Gergelis meg tiltatot. Azért vtánna me- | gyen Ger-
gel nec es tüle ertekezic az ö Istene felöl, ki végre nagy szent iamborra es
Isten- felö tanyitovais löt volt.”⁷⁵

Bornemisza példája Hondorff Promptuarium exemplumában 1595-
ben,⁷⁶ Bütner Epitome historiarumában 1576-ban jelent meg.⁷⁷ Borne-
misza Luther postilláiból vehette ezt a történetet, hiszen ez volt Hondorff
forrása is.

A protestáns ördögelbeszélésekben a gonosz hatalom gyakran halot-
tak képében jelent meg. Már Luther Asztali beszélgetéseiben említett egy
olyan történetet, mely szerint Amsdorfi Miklós papnak két halott nemes
jelent meg, és levelet írtattak vele. Ez az ördög volt a halottak alakjában.⁷⁸
Luthertól Hondorff is átvette ezt az ördögelbeszélést,⁷⁹ majd annyira
népszerűvé vált, hogy Wolfgang Bütner Epitome historiarum c. 1576-ban
megjelent könyvében már kétszer is előfordult.⁸⁰ Végső soron tehát Bor-
nemisza Péter Lutherre nyúlt vissza, amikor a következő ördögelbeszélést
papírra vetette és 1574-ben kinyomtatta: „Az fele czalard ielec voltac
amaz okis, mi- | dön az ördögöc halottac képebe purgatoriomot, es
ielec váltságot, es miset hirdettec, | Mert ezekről emmi emlekezet nincz
az Isten | nec igeiebe, | Hanem alnokul mint egy kon- | kolt az ördög
behintette ez világra ki pa- | razna lator leuen éltebe, holta vtánis az
fele | latorsagual tizteltec ötet, kire vgyan ünnepe napoc volt, Hogy ez ö
kepe elöt az ö Tem- | plomaba minden faytalankodhassec. Ez vndoksagot
hogy meg erősitene az ördög, azért | gyógyita meg Aspasiát koszoruia-
val.”⁸¹

Az ördög halott alakjában való megjelenésének cselekménytípusához
tartozik Bornemisza Péter másik elbeszélése: „Mi időnkben volt imez:
Hogy egy papnac | megielecnic egy holt attyafia, es azt mondgya: Hogy
á melly erdöt el foglaltac volt hamissan á regi ösöc, annac minden mara-
dekit egy nagy fara akasztottac fel pokolba. Azért adnac meg | az erdöt,
és valtancac meg azokat miseiec al | tal.”⁸² Nem nehéz felfedezni, hogy
ez az ördögelbeszélés *A kiegyenlített adósság* mondájának felel meg tipo-

75 Bornemisza P. 1574, 485/b—486/a.

76 Brückner 467, num. 392.

77 Brückner 491, num. 603.

78 Brückner 431, num. 9.

79 Brückner 461, num. 323.

80 Brückner 487, num 558.

81 Bornemisza P. 1574, 482/a.

82 Bornemisza P. 1574, 483/b—484/a.

lógiai szempontból: az adós halála után megjelenik; az élő ember kérésére helyrehozza az általa okozott kárt (ThMot. E451.5).⁸³

Már Scheiber Sándor felfigyelt egy Luther-monda kapcsán, hogy Bornemisza Péter Melanchton egyik könyvéből merített.⁸⁴ Ismeretes volt a reformáció korában az az exemplum, miszerint annak az embernek a keze megfeketedett, aki kezet fogott az ördöggel. Első előfordulása Melanhtonnál található, akinek — az elbeszélés szerint — megözvegyült néjével történt meg az eset. Melanchtól számos német teológus átvette ezt az intő példát: Weyernél, Manliusnál és Julius Lavaternél a *Theatrum Veneficiis* c. gyűjteményében is megtaláljuk.⁸⁵ Legvalószínűbb, hogy Bornemisza Péter Manlius kézikönyvéből vette a következő elbeszélést, mivel a többi német teológus munkája 1574-nél jóval később látott napvilágot:

„Imezis nem régen löt Német országban, | hogy midön egy io aszon-
nac meg hólt volna | ferie, Hozza iö az ördög wra képebe, es v- | tanna
egy hosszú barát. Ott biztatni kezdi fe- | leseget, hogy neki iol volna dol-
ga. De inte | hogy valami adossagot meg fizetne, es három | miset mon-
datna. Es tüle el bolczuzuan kezet nyuyta neki, ki miat mindgyárt meg
égete az kezet, es mint egy hólt szen el fektedec. Ezekből lattyu c mi
allat legyen az ördög...”⁸⁶

Az ördög a reformáció kori elbeszélések szerint gyakran betegségek okozójaként tűnt fel. Manlius kapitális művében (*Collecteana locorum communium*) már 1566-ban megjelent egy elbeszélés egy beteg ember-ről, akiről azt hitték, hogy arcába az ördög fészkelte magát légy vagy lódarzs alakjában.⁸⁷ Kecskeméti János 1615-ben Fincelre való hivatkozással közölte ezt az ördögelbeszélést: „Csodalatos Historiat olvasunk, hogy történt legyen, An: 1559.30. die Maji eg neminemű Platna nevű Varosban. Volt ott mint az Historikus írja, egy Kovácsnak leánya, mely mindenek-tül cömmendaltatott, jamborsagarul, kegyessegeröl es az Isten igeinek szorgalmatosságairol, öt arról is hogy az Evangeliomokat meg tanulta legyen. Ez a pokolbeli ördögtül igen haborgattatott, el annyera hogy gyakorta a korsag el ütven, hanyat homlokra eset. Az ü szülei mikoron az ördöngöshöz folyamnanak segítségert, fársangban az ördög az leanzot el foglala, es ü belöle ki szolván, mondvan hogy meltan foglalta volna el, holot ü tüle kertenek segítseget, es gyakorta ü belöle hol kakuk hol Hollo, hol Nyul modra szollott: szemeit is fejeből úgy ki vonta, hogy mint egy tyukmony ki függenének, neha nyelvet-is mayd egy singnyire ki vonyvan, iszszonyukeppen szollot. Mikoron kezdenek az ördögöt, mikepen foglalta el? Azt feleli, hogy farsangban, az farsangolás es ital közben, legynek formajaban itta volna ütet megh.

Ugyan azon napon azért, az leanzoval az Templomban menven, mikor erette könyörgenek, mint egy Oroszlan ordítani kezdet az könyörgeseben foglalatosak leven, mint egy ray, sokasagu legy ü belöle ki

83 Müller/Röhrich 373, num. J15.; BN 322+.

84 Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*. II. Bp. 1974. 40.

85 Brückner 443, num. 119.

86 Bornemisza P. 1574, 484/a—484/b.

87 Brückner 449, num. 194.

repüle. Minek előtte pedig ki menne, keri vala, hogy akar csak a körmeben vagy hajában lenne szabad el vinni, de az sem engedtetett. Ezeket írja, *Ioannes Fincelius Historikus de miraculis.*"⁸⁸

Az ördög betegséggel való kapcsolatát Bornemisza Péter számos elbeszélésében rajzolta meg. A 16. században élénken élt az a felfogás, hogy a gonosz erő képviselőjét cselekvésének területén alig lehet megkülönböztetni Isten, a Megváltó vagy a szentek tevékenységétől. Az ördögbeszélések tanúsága értelmében a Gonosz szinte „utánozza” Istent. *Látszólag* mindent úgy tesz, mint a Megváltó, hiszen transzcendentális képessége az emberek fölé emeli. Az ember csak úgy tudja legyőzni az ördögöt, ha a cselekvés felülete alatt a lényeket ismeri fel, ha a formális egyezésekkel szemben a tettekben rejlő lényekre jön rá. Az ördög felismerésének eszköze az intuíció. Ez a képesség pedig úgy alakul ki az emberben, ha az ima útján kapcsolatot teremt az Univerzummal. Így a dolgokat, jelenségeket nem önmagában, statikusan szemléli, hanem kifejlődésükben. Az emberi indíték jellegéről „in statu nascendi” ítéletet mondani: ez a nagy feladat. Bornemisza Péter a megézés képességének elsajátítására nevelte a gonosz erővel tehetetlen tömeget, hogy születésében ismerje fel a sötétség szellemét. „Mint iriac ezt, hogy Olaszországba Bononia városba egy meg holt leant midőn fel támaztot volna egy ör- | döngös es ket esztendő muluan az menyegző- | be tanczolna, megyen oda más ördögös, es meg ismeri hogy czac tettetesseg volt volna. Monda azért az népnek hogy az leany nem eleuen hanem hótt volna, Es mingyart hol- | na alol ki veszen egy kötesket, es azonba czac | le rospad mint egy dög az leanzo.”⁸⁹

Bornemisza Péter ördögbeszélése a német protestáns teológusok közt jól ismert volt: Wolfgang Bütner, Casparus Titius, Christian Weyer, Gregor Strigenitz, Nathanael Tilesius is felhasználta kézikönyveiben vagy prédikációgyűjteményeiben.⁹⁰ Mégis a magyar ördögbeszélés-típus korai előfordulására büszkék lehetünk, sőt fel kell figyelniünk. A téma legkorábbi német előfordulása Ernst Heinrich Rehermann szerint Wolfgang Bütner *Epitome histiarum* (1576) Lipcsében megjelent műve. Bornemisza Péter szövegváltozata pedig ennél két évvel korábban jelent meg, amelynek közvetlen forrása eddig még ismeretlen.

Az ördög nemcsak betegségeket idézett elő, hanem számos zavart okozott a társadalmi mozgásban a 16–17. században ember gondolkodása szerint. Ebből a szempontból igen érdekes a goslari történet említése. Legkorábban Caspar Goltwurm *Wunderzeichenjében* (1557) jelent meg az az ördögbeszélés a mainzi érsek és a fuldai püspök vitájáról, amely az ördög templomi karzatról való ordítózásával végződött.⁹¹ Másik német változata Augustin Lerchheimer *Ein Christlich Bedencken und Erinnerung von Zauberey* (Heidelberg, 1585) c. munkájában látott nyomtatásban napvilágot. Eszerint a vita Goslarban pünkösd napjában rob-

88 Kecskeméti J. 1615, Aa2/b—Aa3/a.

89 Bornemisza P. 1574, 481/a.

90 Rehermann 159, num. 47.

90 Brückner 455, num. 262.

91 Brückner 504sq., num. 717.

bant ki IV. Henrik császár és jelenlétében a fuldai apát és a hildesheimi püspök között, akinek a mainzi püspöknél kellett másnap lennie. Mindketten összeverekedtek a templomban. Végül a bolthajtásból az ördög durva hangú éneke hallatszott: *Hunc diem bellicosum ego feci.*⁹²

A goslari történet két német változata már a 16. században folklorizálódott, hiszen részleteiben eltérések mutatkoztak. Goltwurm fuldai püspököt, Lerchheimer fuldai apátot említett. Itt mainzi érsekről, ott hildesheimi püspökről volt szó. Az egyik szöveg az ördög karzatról való kiáltozását, a másik változat a templomi bolthajtás felől hallatszó éneket említette. A *goslari történet 16. századi német szövegeinek a folklorizációja természetesen érezte a hatását a cselekménytípus 17. századi magyar variánsaiban.*

A goslari történet legrégebbi magyar szövegét Kecskeméti János örökölte meg 1615-ben: „Az Christusnak szülletése utan 1063. Esztendöben Conradus Imperatornak idejeben, mikoron amaz iffiabbi Henricus Imperator az Pünköstnek innepét, mely esett volt az Esztendöben, 15. Maji szentelné Goslatia nevü Varosban, mely vagy Saxoniában, az írja az Historikus, hogy ülohely felöl ket helyben levő püspökök es Apáturak közöt, nagy vissza vonas es ver ontas támadot, ugy annyera, hogy az Templombol, az ver, mint egy patak folya ki. Az haborusagh le csendesedven, mikoron az Musicusok így enekelnek: *Hunc Diem Nobis Gloriosum Fecisti*, az az Ez napot nekünk dicső segesse teted. Nagy kacagással az ördögh föl kiáltvan, monda: *Hunc Diem Ego cruentum feci*, az az Ez napot en veresse töttem.”⁹³

A goslari vérengzésről szóló ördögelbeszélés 1641-ben Madarász Márton könyvében újra előbukkant, immár módosult tartalommal. Madarász megemlítette a verekedő hatalmasságokat: a „hildesianiai püspök”-öt és a „fuldéniai apát”-ot, és azt írta róluk, hogy a király templomában összeverekedtek. Azt is elmondta a tudós evangélikus fordító, hogy a verekedés következményeként a templomból kifolyt a vér. Végül az ördögelbeszélés úgy fejeződött be, hogy rettenetes szózat hangzott az az égből.⁹⁴

Ha összehasonlítjuk a goslari vérengzésről szóló ördögelbeszélés két magyar változatát, megállapíthatók az egyezések és az eltérések. Fontos megegyező narratív motívum a vér templomból való kiömlése. Míg Kecskeméti általánosságban nevezte meg a vita résztvevőit, Madarász pontosabban szólt az ellenfelekről.

Végeredményben azt állapíthatom meg, hogy a goslari vérengzésről szóló magyar ördögelbeszélések legközelebb Lerchheimer heidelbergi szövegváltozatához állnak, de nem egyeznek meg vele teljesen. Különösen az ördög latin mondatában előforduló szó eltérése — Lerchheimernél „bellicosus” (harcias), Madarásznál „cruens” (vérrel bemocskolt) — elgondolkodtató. Mivel Madarász Márton, ill. Meissner Boldizsár közvetlen forrása Nikolaus Selnecker volt,⁹⁵ ez bizonyítja a *Calendarium sanctorum* nagy hatását a 16–17. század egyházi íróira, amely számos tipológiai egyezést teremtett a protestáns ördögelbeszélések között.

92–93 Kecskeméti J. 1615, Aa/a.

94 Madarász M. 1641, 584sq.

95 A korabeli forrásmegjelölés: Selnecker, N. part. 3. Homil., pag. 273–274.

Az ördögelbeszélések jelentős részében az ember vereséget szenved a gonosz hatalommal szemben. A prédikátorok az efféle történetek előadásával kétségtelenül a veszélytényezőt hangsúlyozták az emberek életében, és mind a biológiai, mind a társadalmi mozgásban a zavarokat kapcsolatotba hozták az ártó hatalmak perszifikált formájával. Ez a túlhangsúlyozás nemcsak az óvatosságra törekvést erősítette a hívők magatartásában, hanem növelte a félelemérzést, amely pszichikai szempontból a gyenge idegzetűek körében meglehetősen erős hatással volt.

A sokkhatás feloldására vagy elkerülésére szolgáltak azok az elbeszélő anyagok, amelyekben az ember győzelmet aratott az ördög felett, lehetetlenné tette a gonosz hatalom érvényesülését. Már a barokk katolikus prédikációkban felbukkant az elbeszélés a hiszékeny szénégetőről. Elfriede Moser Rath ezt az ördögelbeszélést Mauritius Nattenhusanus kapucinus szerzetes 18. századi prédikációgyűjteményében fedezte fel.⁹⁶ Az ördög a fekete, piszkos, együgyű szénégetőt nem tudja hitében megingatni. A szénégető hitéről szóló elbeszélés végeredményben a 16—18. század folyamán kimutatható. A szénégető hiszékenységről tanúskodó válasza — „Amit az egyház hisz” — közmondásszerű szólássá vált. Nyilvánvalóan a protestantizmus hatására az ördög némely változatban püspök alakjában jelent meg.⁹⁷ A szénégető hitéről szóló exemplum Georg Strigenitz német evangélikus püspöknél 1617-ben bukkant fel. Ebben az elbeszélésben az ördög püspök, és a későbbi katolikus előadással szemben a szénégető attributumok nélkül került említésre. A szénégető Strigenitz előadásában nem negatív figura, mert meg tudja mondani, hogy az egyház hite Krisztus vér és halál által való megváltásán nyugszik.⁹⁸

A szénégető hitéről szóló elbeszélésnek következő négy magyar protestáns változatát sikerült felfedeznem: 1. Pécsváradi P. 1629, 28. — 2. Keresszegi H. I. 1640, 108. — 3. Keresszegi H. I. 1640, 798sq. — 4. Czeglédi I. 1663, 275. Tehát a felsorolt négy változat bizonyos morfológiai változásvizsgálatra ad lehetőséget. Míg Pécsváradinál a csábító az ördög, addig Keresszeginél a sátán. Az egyház megjelölése egyöntetűen eklézsia a szövegekben, hiszen a szó 'valamely vallás híveit magában foglaló szervezett közösség' jelentése csak 1416 után kezd névátvitel eredményeként terjedni.⁹⁹ Érdemes viszont a szénégető hitéről szóló elbeszélésnek 2. és 4. változatával részletesen megismerkednünk, hogy a történet két redakcióját elkülöníthessük.

Keresszegi szövege következőképpen hangzik: „... a szegény Pá-pisták, mikor az *implicita fideit*, az az, | a' tudatlan hitet olyan nagyra bötsüllik, a' minemü vala ama Szénégetőnek hiti, kit mikoron a' Sátán meg-akarna kísérteni, | kérdette a' Sátán töle, Mit hinne? Amaz feleli: A' mit az Ec-lesia hiszen. Kérdette ismét a' Sátán, Mit hiszen az Ecclesia? | Arra azt felelte, hogy a' mit ő hiszen Harmadszor-is kér-dette a' Sátán: Mit hisztek mind ketten? A Szénégető, mivel azt sem |

96 Moser—Rath 308, num. 158.

97 Röhrich, Redensarten 2, 525.

98 Rehermann 403, num. 50.

99 TESZ 1, 724.

tudta mitsoda legye az kit hinni kellene, ezt felelte: Hogy mind | ketten ugyan azon edgy dolgot hinnék, és a Sátán el-hatta osz- | tan.”¹⁰⁰

A további szövegsajátságok megállapítására szolgáljon Czeglédi István változata: „Mikor egy | Tudós Ember, elméje, gyakorlásának okáért, kérdené egy SZÉNEGETTŐTÖL: | Mit hiszen? Amaz a Credot mondá el né- | ki. Továb megyen, s meg azt tudakozza tüle: Ezen kívül mit vall? Amaz azt feleli: | Azt á mit az Ecclesia. Igy szoll a Tudos: Mit hiszen az Ecclesia? Ily jeleletet veszen | á szurkos Embertől: AMIT EN HISZEK. Ennel többet. raita nem vehete. Idő | jártában, betegségben esék osztan é Doktor; á- | miatha az ördög hasonló Examenre vonta vol- | na ütetis; ü sem felelhete egyebet, csak a mit á | SZEN-EGETŐ. Fel gyógyulván, kér- | dik töle: Miert kialtotta ezt beteg ágyában: | UGY HISZEK, MINT A SZEN- EGETŐ. Ű elől szánlálvan á meg lött | dolgot, ezzel rekeszté be: hogy ő á szén- | égető Vallásában, sokkal töb oltalmat talál, hogy sem á szent Irás gyakorlá- | sában; s-hálákat ad Is-tennek, hogy arra a szén-getőre talált végre.”¹⁰¹

Ha Keresszegi és Czeglédi szövegét összehasonlítjuk egymással, látjuk az elbeszélőtípus fejlődését. Az első változatban az ördög megkísérti a szénégetőt, a másodikban egy tudós tanul tőle. A személy megváltoztatásával a funkció is átalakul: a csábításból tapasztalati alapon történő gyakorlati elsajátítás lesz. A hiszékenység helyébe a gonosz hatalom elleni agyafúrt önvédelem lép. Czeglédi szövege kiegészül a végén: a tudós igazat ad betegágyán az egyszerű embernek.

Az ördöggel való szövetkezés motívuma némely profán mondában is előfordult. A német protestáns teológusok a 17. században többször használták fel „boszorkányprédikációik”-ban azt a példát, hogy egy fiatal ember az ördöggel szövetkezik házasságának sikere érdekében.¹⁰² Az említett példa már Jacobus de Voragine Legenda aurea-jában is feltűnt a középkor folyamán. Az exemplummal Sükösd Sámuel prédikációgyűjteményében találkoztam a 19. század közepéről. A mondai exemplum 17. századi német párhuzamai valószínűvé teszik korábbi magyar előfordulását.

Sükösd Sámuel mondaszövege az ördögszövetkezésben a gonosz erő kijátszásának vagy becsapásának törekvésével már a tréfás mesei hangulatot érzékelteti a zord középkori felfogással szemben: „És hogy mi meny nyire haladtunk, megmondom, de csak a Gellert meséjével, mely szerint egy ifjú elébb két évi szolgálatával fogadta meg az ördögöt, hogy számára szíve választottját nőül szerezze, de kívánsága teljesülése után négy-évi szolgálatot ígért, csak hogy attól valamiképpen megszabadítsa.”¹⁰³

100 Keresszegi H. I. 1640, 108.

101 Czeglédi I. 1663, 275.

102 Reherrmann 157, num. 40.

103 Sükösd S. 1, 1858, 59.

Az ördögelbeszélések tabujellege

A 17. századi ördögelbeszélések széles köre kapcsolatban áll a tabu fogalmával és előírásaival. Az ördögelbeszélésekben előforduló tabuelőírások messzemenően vallási jellegűek, és bizonyítják az egyházi intézmény erejét a protestantizmus folyamán. A prédikációk ördögelbeszéléseinek tabuja lényegében a monda általános érvényű és valóságos jellegű tabujával egyezik meg,¹⁰⁴ csak éppen szűkebb körre érvényes. Mivel a protestáns ördögelbeszélések célja a Tízparancsolat megsértésének szemléltetése volt, talán úgy lehetne őket megjelölni, mint a tabu megsértésének eseteit. *Az ördögelbeszélések tehát olyan cselekménytípusok voltak, amelyek a tabuizált eseményeket ismertették.* Az ördögelbeszélések a tiltott eseményt úgy mondták el, hogy ezzel látszólag semmibe vették a tabu előírását. Ebben rejlett a különösségük. Céljuk viszont az volt, hogy akadályozzák a tabu megsértését. Az ördögelbeszélés a Tízparancsolat egyes előírásának történetben való kibontása volt, vagyis a tabu megsértésének vagy túllépésének következménye, annak művészi, szemléletes és egyéni ábrázolása. Az ördögelbeszélésben előforduló káromkodás vagy rossz kívánság nyelvi tabuként jelentkezett, hiszen benne erők és személyek semmibevétele fejeződött ki.

A tabu logikai rendszerének egy másik vonatkozására is fel kell hívnom a figyelmet. *A tabu elmondása magát az ismertetőt is tabuvá tette.*¹⁰⁵ Az ördögelbeszéléseknek a 16—17. században még az a szerepe volt, hogy a hitszónok tekintélyét növelje a hívő közösség karitatív törekvései érdekében. Ez a tabuisztikus gondolkodás az ótestamentumban gyökerezett, hiszen nemcsak a Tízparancsolat vált tisztelet tárgyává a kihirdetéssel, hanem a kihirdető befolyása is növekedett. A protestantizmus folyamán jóval később születtek meg a Tízparancsolat travesztiái¹⁰⁶, amelyek egy-két évszázad múltán a hívek laicizálódásáról adtak hírt, miközben a teológiai irányzatok ismeretelméleti struktúráját már lényegesen más illusztratív példák dokumentálták.

A tabuval kapcsolatban lévő ördögelbeszélésekben gyakran fordult elő átkozódás vagy káromkodás. A szitokformula ereje sajátos módon fordított előjellel hatott a dolgokra: pl. a növekedést elősegítő áldással szemben a sorvadást idézte elő bizonyos növények vetésekor.¹⁰⁷ A magyar ördögelbeszélések zömmel német közvetítéssel kerültek hozzánk. A nyugatról származó átvételekben előforduló káromkodások eredete a cselekménytípusok származásával megegyezett. Míg a magyar káromkodások autochton rétege az emberi létezéssel kapcsolatban levő, nyelvi tabu alatt álló biológiai tevékenység megnevezése volt, addig az átkok újabb rétege az ördög említésével állt kapcsolatban. Bár a protestantizmus folyamán a káromkodást „főbűn”-nek tartották, mégis megmaradt, sőt terjedt ez az elítélt szokás, ill. nyelvi forma.

104 Röhrich, Sage und Märchen 128.

105 Freud, Sigm.: Totem und Tabu. Wien 1922, 38.

106 Ujváry Zoltán: a Miatyánk, a Hiszekegy és a Tízparancsolat travesztiái a néphagyományban (Klny. a Hajdúsági Múzeum Evkönyvéből.) Hajdúböszörmény, 1973, 179sq.

A protestáns ördögbeszélés a szocializáció zavarait a társadalom organikus egységében, a családban mutatta be. Alvinczi Péter postilláinak egyik ördögbeszélésében a káromkodó gyermeket az ördögöknek megfelelő „fekete emberek” büntették meg. A hitszónok nevelő célú ördögbeszélése a tabu megsértésén alapult, és így értékes módon a mágikus tevőlegesség képzetkörével próbált hatni a polgári viselkedés kialakítására: „Gergely Doctor emlékezik egy Romai | Polgár ember felől, kinek volt egy öt esztendőös gyer- || meke, mely gyermeknek szájából, midön gyakran szí- | tok, átok és egyéb káromló szó hallatot, érette megh | nem szólítottat. Egykor midön attyának ölében ülvén | az gyermek az féle hitvén beszédet szórna szájából, | hirtelen rettegni kezd s-mond: Ne hadgy, mert imé öt | magas fekete emberek jönnek reám. Az attya midön | bizatná, mert ő semmit nem lát vala, ki ragadák ke | zéből, és szemei előtt mind el szagगतák, és ez lön gyü- | mölcse az atyai engedelmességnek.¹⁰⁸

Alvinczi fenti ördögbeszélése jól ismert történet volt már a középkorban. Johannes Herolt: *Sermones discipuli de tempore et sanctis* című, 15. század első feléből származó gyűjteményében és Gregorius Magnus dialógusaiban is előfordult. Az előbbi középkori szerzőtől vette át Andreas Hondorff 1595-ben kiadott *Promptuarium exemplorum*ába a káromkodó gyerek történetét. Eszerint egy római polgár karjai közül szakította ki öt fekete ember a gyereket, majd megölte. Az ötéves fiú gyakran káromkodott anélkül, hogy szülei megakadályozták volna.¹⁰⁹ Zacharias Rivander protestáns egyházi író 1591-ben ugyanezt az ördögbeszélést Gregorius Magnus dialógusából merítette.¹¹⁰

Alvinczi ördögbeszélése a káromkodó gyermek szomorú sorsáról részletekben megegyezik a két német protestáns egyházi író szövegével. Rivander és Alvinczi ördögbeszéléseinek tipológiai azonosságát az a tény eredményezte, hogy azonos szerzőtől használták fel ugyanazt a szöveget. Bár Alvinczi Gregorius Magnusra utalt forrása megjelenésekor, nincs kizárva, az a lehetőség, hogy exempluma kiválasztásában befolyásolták az új protestáns kézikönyvek és összeállítások.

Az ördögbeszélések forrásainak a megjelölésében a 16—17. századi egyházi írók sajátos gyakorlatot követtek. Az exemplum antik vagy középkori lelőhelyét feltüntették, ugyanakkor a közvetlen korabeli forrás megjelölése gyakran elmaradt. Ezekben az esetekben egyelőre a közvetítők körét lehet megjelölni, és a további szövegfilológiai kutatás feladatait jelölhetjük.

Ilyen módon idézte Keresszegi Herman István a szülői átokról szóló exemplumot: „Caesariusból hoz most mas peldat-is | elő; hogy fiokat nemely szülék, azzal szok- | tak vala szidni: hogy az ördög vigye el;

S mint lön végre az dolog? egykor eleve- | nen elragadta az ördög fiukat, es el vivé | szemük előtt, es soha nem láták többször.”¹¹¹

107 Belgrader, M.: Fluch, Fluchen, Flucher. Enzyklopädie des Märchens. 4. 1320sq.

108 Alvinczi P. 1, 1633, 211sq.

109 Brückner 469, num. 412.

110 Brückner 516, num. 822.

111 Keresszegi H. I. 1635, 471.

Ez az ördögelbeszélés a középkorban ismeretes volt, és Tubach nyomán sikerült Keresszegi forrását Caesariushoz pontosan meghatározni.¹¹² Caesarius exempluma a protestantizmus folyamán a német teológusok körében népszerűvé vált, és a középkori mirákulum a protestáns exemplumban nevelő célú jellé alakult. Caesarius mirákulumon alapuló ördögelbeszélésével lényegében ugyanaz történt, mint a legendákkal: különös megtörtént esetté váltak, majd egy-egy részük vagy részleteik Luther szavaival keresztyén allegóriák lettek. A megátkozott gyermek történetét Hondorff 1575-ben tette közzé először Promptuarium exemplorumban,¹¹³ majd Zacharias Rivander 1591-ben.¹¹⁴ Hondorff nemcsak Caesariust, hanem Johannes Herolt: Sermones discipuli c. gyűjteményét is ismerhette, hiszen már ebben a középkori forrásban szintén előfordult szülői átok szomorú következményeiről szóló ördögelbeszélés.

Azt hiszem, nem tévedek, ha Keresszegi ördögelbeszélésének a szülői átokról szóló esetében ismét Hondorff-hatásról van szó. Ezt a magyar egyházi író életrajzi adatai pontosan alátámasztják. Keresszegi 1613-ban a marburgi, 1614-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be, és 1616-ban tért vissza hazájába.¹¹⁵ Külföldi tanulmányainak éveiben nem csoda, hogy Hondorff kézikönyve nagy hatást tett rá a Tízparancsolathoz fűzött példáival.

A szülői átkozódás témáját Szathmárnémethi Mihály is felhasználta, és 1675-ben közzétett művében így írt erről: „Kik másoknak ezt a nyavalyát kívánnyák: ilyenek (l) Kik így átkozódnak: *ahá vigyen-el az ördög: bujjanak beléd az ördögök: az ördög szaggasson-el &*”¹¹⁶ Szathmárnémethinek köszönhető, hogy egy káromlást tartalmazó ördögelbeszélést tömören összefoglalt és megörökített: „Az Atyáknak s' Anyáknak átkozódo kívánságok, | mikor így átkozzák magzattyokat: *bujjon beléd az ördög, vigyen-el az ördög: így foglalá el egy Wittenbergai embernek leányát az ördög.*”¹¹⁷

Párhuzamát megtaláltam Hondorffnál. Eszerint az anya ördög által megszállt lányát Lutherhez viszi Wittenbergbe. Az anya ugyanis haragjában előzőleg a sátánt kívánta a lányába.¹¹⁸ Ez az ördögelbeszélés bekerült Bütner Epitome historiarumába is.¹¹⁹ Érdekes viszont, hogy a kálvinista Szathmárnémethi átalakította az evangélikus ördögelbeszélést. Elhagyta a Lutherre vonatkozó utalásokat és az ördögűzést. Az exorcizmus mágikus tevőlegességének kihagyásával a cselekménytípus kálvinista változatában a gonosz transzcendens erővel szembenálló ember közelebb került a predestináció gondolatához: az Isten eszköze felismerheti

112 Tubach num. 4477; Caes. V, 12.

113 Brückner 470, num 413.

114 Brückner 516, num 824.

115 Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiad. Bp. 1977, 307.

116 Szathmárnémethi M. 1675, 257.

117 Szathmárnémethi M. 1675, 255.

118 Brückner 470, num. 414.

119 Brückner 498, num. 665.

a Mindenható szándékát, és ezáltal ki tudja játszani a sötét hatalom törekvését. Végül is ez a gondolat fejeződött ki Szathmárnémethi átalakított szövegében.

Középkori legendák továbbélése

Az előzőekből világosan beigazolódott, hogy az ördögelbeszélések hagyományozódásában döntő szerepet játszottak a protestáns egyházi írók kézikönyvei. A magyar protestáns teológusokat jelentős mértékben befolyásolta, hogy Manlius, Hondorff, Bütner vagy más akkor divatos szerző mit ajánlott illusztrációul általában terjedelmes művében. Az exemplumok válogatásával és alkalmazásával fokozatosan alakult ki a protestáns egyházi gyakorlat, az új polgári szemlélet és a lutheránus—kálvinista életérzés. A mirákulum fokozatosan alakult át észokokkal megmagyarázható csodává, míg a különös történelmi esettudósításban vagy élményelbeszélésekben ott rejtőzködött a transzcendencia.

Akármilyen nagy volt a protestáns kézikönyvek közvetítő szerepe, számos reformáció előtti keresztyén legendát közvetlenül az eredeti szerzőktől vehettek az evangélikus-református egyházi írók és hitszónokok a 16—17. században vagy még később is. Alvinczi Péter régi középkori exemplumot elevenített fel, amikor az ördög családját bemutatta.¹²⁰ Eszerint az ördög felesége *Iniquitas* (Hamisság) és tíz lánya név szerint: *Superbia* (Kevélység), *Simonia* (Szentségekkel való kereskedés), *Hypocrisis* (Képmutatás), *Rapina* (Tolvajlás), *Usura* (Uzsora), *Mendacium* (Hazugság), *Pigritia* (Részegség), *Murmuratio* (Morgolódás), *Iniustitia* (Igazságtalanság), *Fornificatio* (Paráznaság).¹²¹

A középkori legendák közt ismeretes cselekménytípus az is, amely arról szól, hogy egy ember halálos ágyánál megpillantja az ördögök seregét. Várják, hogy kibocsássa a lelkét.¹²² Korábban Sóvári Soós Kristóf hasonló ördögelbeszélést idézett Gregorius doktor dialógusáról. Eszerint egyesek halálakor ördögök jelennek meg, és hiába tartanak penitenciát.¹²³

Szentekhez fűződő középkori ördögelbeszélések fennmaradása is megállapítható a protestáns egyházi írók műveiben, a 17—18. század folyamán. Az egyik történet arról szól, hogy Szent Ágoston egy császár felnyitott koporsójában, Rómában látja, hogy a holttest szemgödreiből két varangyos béka kandikál ki.¹²⁴ A Szent Bernáthoz fűződő gazdag legendaciklus egy-egy darabja szintén előbukkant a protestáns halotti prédikációkban. Egyik róla szóló legendában Szent Bernát inkább a tüzes kemencébe bújik, nehogy az ördög szemébe nézzen.¹²⁵ Pósházi János pedig

120 Tubach num. 1452.

121 Alvinczi P. 1935, 134.

122 Tubach num 1661; Ács M. 1708, 316sq.

123 Sóvári Soós K. 1601, 657.

124 Ács M. 1708, 352.

125 Ács M. 1708, 138.

a mesei-hiedelemmondai hangulatot ébresztgette, amikor vitáiratában arról szólt, hogy Tóbiás a hal szívét, máját sütötte meg, és füstjével elűzte az ördögöt.¹²⁶

A középkori keresztyén legendák közül a protestáns hitvitázók egyes cselekménytípusokat a pápaság intézményével szemben használtak fel. Eléggé jól ismert volt az a középkori keresztyén exemplum, miszerint az elátkozott pápa halála után büntetésből vándorolt.¹²⁷ Pécsváradi Péter ezt az elbeszélést IX. Bonifác pápával kapcsolatban ismertette, aki „szép asszonyokkal vétkezett”. Halála után, 1404-ben a sátán feneként mutatta be, mint akinek teste medvére, feje és farka számárra emlékeztetett.¹²⁸

A protestáns ördögbeszélések hagyományozódása egyáltalán nem mutatta a cselekménytípusok változatainak állandóságát. A legendák — ha megmaradtak — mindenképpen átalakultak. Pl.: már a legendamesék között ismerjük azt a történetet, amely azt mondta el, hogy az ördög Krisztus alakjában akarta megteveszteni az embereket.¹²⁹ A német protestáns teológusok közül Rivander és Titius Szent Mártonnal, Stieffler pedig Lutherrel kapcsolatban említették ezt az elbeszélést.¹³⁰ A Krisztus alakjában megjelenő ördög története Sulpicius Severusra nyúlt vissza a német protestáns teológusoknál.¹³¹ Nálunk Czeglédi István meglehetősen tömören utalt 1663-ban erre a legendára: „... *Szent Mártonnak* Christus képében *jelent meg az ördög*...”¹³²

Néhány következtetést mindenesetre le lehet vonni Szent Márton ördöggel való találkozásának legendájából. A legenda a magyar protestáns egyházi művekben ritkán fordul elő. Ezzel a legendával szemben inkább Szent Márton jóságáról szóló elbeszélés terjedt el, amelyben a szent köpönyegét szétvágta, és felét egy szegény embernek adta.¹³³ Czeglédi István Szent Mártonnal kapcsolatos ördögbeszélése annyira lerövidült, hogy elvesztette legendajellegét.

A legendák tartalmi változásai arra vezettek, hogy a mirákulumot inkább a keresztyén magatartás ábrázolása helyettesítette. Világosan mutatja ezt a folyamatot *Az ökörbőrre írt bűnök* (AaTh 826) legendájának fejlődése. A legenda középkori formájában arról szólt, hogy az ördög megjelenik a templomban és felírja azoknak a híveknek a nevét, akik az istentisztelet alatt nevetgélnek, komolytalanul viselkednek.

Az ökörbőrre írt bűnök legendájának magyar változataival foglalkozott Bálint Sándor, és bebizonyította a középkori legendatípus tovább-

126 Pósa-házi J. 2, 1669, 226.

127 Tubach num. 3858.

128 Pécsváradi P. 1629, 554.

129 Vö.AaTh 797+. legendatípus.

130 Rehermann 140: AaTh 797+ + AaTh 817+.

131 Rehermann 572, num. 32.

132 Czeglédi I. 1663, 474.

133 Tubach num. 3192; Czeglédi I. (2) 1659, 573; Kovács J. 1808, 12.

— A 19. századi katolikus egyházi irodalom is inkább ezt a legendatípust őrizte meg: Szalay I. 4, 1833, 210.; 6, 1834, 95sq.

elését a magyar prózafolklórban.¹³⁴ Tanulságos viszont annak a megá-
laptatása, hogy a szóban forgó legendák a 16—18. század folyamán egy
bizonyos mértékben eltérő redakciója alakult ki. Eszerint az ördög fel
akarja írni egy ember bűnét az ökörbőrre, de a hívő elriasztja a gonosz
szellemet a Szentírás egyik mondatával, amely a sátán vereségére utal.

Ács Mihály szövegéből kitűnik, hogy a legendatípus protestáns re-
dakciója szintén német hatásra keletkezett: „Szemlátomást bé-ment egy-
kor *Freyberg*ában egy | beteghez az ördög, vonván nagy ökör bőrt |
utánna, és arra a' betegnek bűneit fel-jegy- | zeni akarván, de midön a'
Patiens azt felel- | né: Ird-fel bátor minden bűneimet nem bánom; de
hogy azok felibe ilyen titulust tégy | kívánom: Az asszonyi-állat magva
meg-töri a' kigyónak fejét. Gen. 3:15. A' késértő ör- | dög mindgyarást
elhadgya, és utálatos büdös- | ségét a' szobában hadgya.”¹³⁵ Fincel a Ma-
gyarországon is jól ismert D. Selneckertől vette át ezt az exemplumot.
Nála az ördög előzője egy istenfélő remete volt. A korai protestáns
verzió még a középkori legendák hangulatát tükrözte.¹³⁶ Fincel a közép-
kori legenda szabályos változatát Georg Strigenitztól vette át.¹³⁷ Látjuk
tehát, hogy az *Az ökörbőrre írt bűnök* legendája a protestantizmus folya-
mán két redakcióban terjedt el. A középkori legenda úgy élt tovább e
cselekménytípus esetében, hogy az ember többé nem volt a gonosz erő
kiszolgáltatottja, hanem sikeresen szembeszálhatott azzal. A középkori le-
genda úgy fejlődött protestáns exemplummá, hogy a sátán transzcenden-
ciájával szemben az emberi tettekre-készség, az evilági cselekvés lehetősé-
gének kérdése nyomult előtérbe.

Az emberi cselekvés ábrázolásának az előrenyomulását a régi szoká-
sok háttérbe szorulásával is magyarázhatjuk. A bűnlajstrom kifejezés
azon a felfogáson alapult, hogy az ördög az emberek összes bűnét fel-
jegyzi. Haláluk után ezt a lajstromot mutatja fel a gonosz szellem Isten
ítélőszéke előtt. Valóban létezett a középkorban olyan hivatalos szo-
kás, miszerint a gyakran előforduló bűnöket egyházi listára írták fel
és ott örökítették meg.¹³⁸

Mivel az ökörbőrre írt bűnök legendáját a barokk kor katolikus hit-
szónokai előszeretettel használták fel szentbeszédekben, nyilvánvaló a
legenda középkori formájának megmaradása és folyamatos hagyományo-
zódása az élő népi prózában,¹³⁹ a sokrétű ördögmondák sorában.¹⁴⁰ Az
ökörbőrre írt bűnök keresztyén legendájának fejlődése a gonosz erővel
szemben fellépő ember lehetőségeinek növekedését mutatta.

---

134 Bálint Sándor: Das Sündenregister auf der Kuhhaut. Ethnologia Europaea II—
III (1968—1969) = Erixoniana 40—43.

135 Ács M. 1708, 205.

136 Rehermann 259sq., num. 5.

137 Rehermann 261sq., num. 8.

138 Röhrich, Redensarten 4, 1050.

139 Moser—Rath 397sq., num. 242.

140 Röhrich, Sage und Märchen 271.

Boszorkánytörténetek és hiedelemmondák a protestáns egyházi művekben

Az ördögbeszéléseknek van egy csoportja, amely szoros kapcsolatban áll az élő néphittel. Ezek a boszorkánytörténetek és a hiedelemmondák. Belőlük teljességgel rajzolódik ki a boszorkány funkcióköre. A boszorkány ítéletidőt teremt,¹⁴¹ kiveszi az útszélen alvó emberből a csontjait,¹⁴² bosszút áll, ha nem őt hívják bábának szülés lefolytatására a vajúdo asszonyhoz,¹⁴³ állat alakjában elveszi a tehén tejét.¹⁴⁴ Ezeknek a hiedelmeknek mind megvan az élő hitvilágban a közvetlen párhuzamuk.

Mi az oka, hogy a boszorkánytörténeteknek ilyen szoros kapcsolatuk van a népi prózával és a néphittel? Miért nem hagyományozódtak az ördögbeszélések más típusai vagy típuscsoportjai?

A rejtély megfejtése az ördög és a boszorkány közötti különbségben rejlik. Az ördög természetfölötti lény, a boszorkány pedig hétköznapi ember ott lakik a többi emberrel a faluban. Az ördög különös cselekedeteit természetfölötti képességei révén valósítja meg. A boszorkány mint hétköznapi ember — a többiekhez hasonlóan — alkalmazza a mágiát, a varázslást. Az ördög gonosz tetteit más ember csak úgy tudja végezni, ha szövetségbe lép a sötét hatalommal. Boszorkány bárki lehet, aki előírt módon végzi a varázslást. Az ördög a teológiai rendszer fontos része, a boszorkány a mágikus világképé. Az ördög cselekvése az Isteni Gondviselés függvénye. A boszorkány varázslatának eredményét a mágia szabályainak betartása határozza meg.

A két mitikus személy jellegbeli és funkcionális különbsége két nagy csoportra osztja a protestáns ördögbeszéléseket. Az irodalmi kölcsönzés és kulturális hatás útján terjedő fantasztikus elbeszélések az ördög alakjában a középkori teológiai fogalmat szállították hozzánk. A boszorkánytörténetek és hiedelmek az élő néphit egyes részeit emelték ki, és erősítették a mágikus világkép megmaradását. A gonosz erővel kapcsolatos középkori teológiai réteg és a népi hitvilággal megegyező elbeszélések nemcsak a korabeli prédikációkban és az egyházi vitairatokban keveredtek össze, a valóságban sem különültek el élesen. Kezdetben az egyházi hatás a néphitben úgy nyilatkozott meg, hogy az ördög neve bekerült a hiedelemmondákba, de a gonosz mitikus lény továbbra is boszorkány funkciójában szerepelt. A protestáns ördögbeszélések hovatartozásában lényegében döntött a hazai néphit. Amelyik történet bekerült vagy újra visszajutott a hagyományba, az a mágikus gondolkozásmódot tükrözte. Az ördög teológiai fogalmát magyarázó protestáns elbeszélések közvetlen párhuzamait azért nem lehet megtalálni (vagy ha igen, akkor csak esetlegesen), mert a korábbi elképzelések átalakultak, és parodisztikus formáiban eltávolodtak a 16—17. századi cselekménytípusoktól.

141 Rehermann 159, num. 48; Brückner 449, num. 198; 475, num. 466.

142 Bihari L IV 6; vö. Brückner 675.

143 Rehermann 547, num. 3.; Brückner 466, num. 383, 490, num. 587; Bihari L/7 +2/A, +2/B.

144 Brückner 475, num. 461; 441, num. 99; Bihari L/1 V +1/B; Bruford 16, num. 1.; Krzyzanowski num. 3040.

Erdekes és figyelemre méltó a protestáns egyházi írók megítélése a boszorkány tevékenységére és a varázslásra vonatkozóan. Észrevették a „babona” szívósságát, ugyanakkor rámutattak, hogy a varázslás helytelen. Mégis a boszorkány megítélésében a prédikátorok közt lényeges különbséget lehet észrevenni. Sóvári Soós Kristóf kimondottan elmarasztalta azokat, akik hitelt adtak a boszorkányokról szóló híreszteléseknek: „Ne tulajdoniczuk azért az vdo irását, folyását imez amaz Bábának, azért nem ese it ko esso mert az Bába meg baylotta, amot azért esik, mert nem bay-lotta meg.”¹⁴⁵

Más prédikátor viszont a boszorkány cselekedeteit úgy ismertette a 17. században, hogy abban semmiféle elmarasztalás sem volt. Ezen pedig nincs mit csodálkozni, mert az irodalmi-kulturális hatásokból származó boszorkánytörténetek és hiedelemmondák csak megerősítették az élő hazai néphitet egyezéseikkel vagy hasonlóságaikkal. Alvinczi Péter egyik prédikációjában hitelt érdemlő, megtörtént esetként adta elő a boszorkányok csontlopását: „Vaygon oly | példa-is, hogy az fele kiseded gyermeketkének lába | bára csontyát épen ki votték és holt Bénel toltotték | megh az hëlyyét, semmi vestigiuma, az az, nyoma, avagy seb helye nem lévén.”¹⁴⁶

Még részletesebben ismertette Alvinczi egy szülőasszonynak a történetét, akin a bába azért állt bosszút, mert nem őt hívta vajúdása idején segítségül.¹⁴⁷

Ha összehasonlítjuk a 16—17. századi magyar protestáns igehirdetés példái között előforduló boszorkánytörténeteket és hiedelmeket a korabeli külföldi (német) ördögbeszélésekkel, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy országunkon kívül az ördög és a boszorkány funkcióra jobban összemósódott, mint nálunk. Az élő néphagyományból szinte garmadával lehetne idézni a változatokat, amelyek a két mitikus személy alakjának átfedését bizonyítják. Terepmunkáim tanulsága alapján mondhatom, hogy az adatközlők nemigen tettek különbséget ördög vagy boszorkány között. Mivel mindkettő a gonosz szimbóluma volt, idővel teljesen meggyeztek egymással. A boszorkánnyá lett ördög vagy az ördöggé vált boszorkány már másként jelent meg a 20. századi népi hiedelemvilágban, mint a 16—17. századi teológiai ördögfogalmat szemléltető mitikus gonosz figura, amely még a reformáció korának önkifejezési formájával, az Antikrisztussal is egybemosódott.¹⁴⁸ A 16—17. században olyan folyamat játszódott le, amelynek során a korabeli néphit boszorkánya, az önálló varázsló az ördög eszközévé vált. A nyugat-európai ördögbeszélések úgy illeszkedtek bele a keresztyén teológiai gondolatvilágba, hogy a bennük előforduló boszorkány „közvetett gonosz”-szá alakult, és a varázsló elvesztette korábbi önállóságát. Tehát a 16—17. századi protestáns ördögbeszélésekben a mágia elidegenedett a varázslattól.

Ebben az eszkatológiai kiterjedésben nemcsak a mágiát végző emberi tevőlegesség, hanem a túlvilágot bizonyító ördög is megjelent. Ennek a

145 Sóvári Soós K. 1601, 735.

146 Alvinczi P. 1, 1663, 475.

147 Alvinczi P. 1, 1633, 474sq.

148 Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1958, 79.

gondolatnak a szemléletes érzékeltetése azért volt fontos a polgárosulás folyamán, hogy a társadalmi összefüggések felismerésére nevelje a megújított hitben élőket.

Egy-két évszázaddal később érdekes változáson mentek át a hiedelemmondák a protestáns szentbeszédekben. A teológiai szakirodalom fokozatosan elhagyta a 16—17. századi kézikönyvek példáit, és így a régi kulturális hatások helyébe részben a szépirodalom lépett. A néphit szigorúan elkülönült a teológiai célú és jellegű példáktól. A mondákban a keresztyén hitszónokok figyelemkeltő esztétikumot kerestek. Azért említette Lácza Szabó János József 1813-ban a Szent György-napi kincs láng által való tisztulását¹⁴⁹ vagy a boszorkányok meglesését karácsony éjjelén,¹⁵⁰ hogy felkeltse falusi hívőinek érdeklődését. Könyves Tóth Kálmán szinte halmozta a szívet-lelket gyönyörködtető mondai példákat: egyik prédikációjában a lidércfény ingoványba csalta az embereket,¹⁵¹ másokban pedig a hős a föld alatti kék lángban őrzött kincsért sárkányokkal viaskodott.¹⁵²

A poétiká ihletettségu vágyelbeszélések a szépirodalom finom szűrőjén keresztül jutottak el a prédikátorokhoz és gyülekezetükhöz. A hiedelemmondai exemplumok művészi kifejezéssé válásához hozzájárult a boszorkány fokozatos elidegenülése saját varázsló tevékenységétől. A mágia így elvesztette hatóerejét a társadalom polgárosuló rétegeiben az eleve elrendelt hivatástudattal szemben.

---

149 Lácza Szabó J. 1813, 96.; Bihari N III 4/A.

150 Lácza Szabó J. 1813, 96.

151 K. Tóth K. és Papp K. 2, 1893, 236.

152 K. Tóth K. és Papp K. 2, 1893, 308.

FORRÁSJEGYZÉK

- Ács Mihály** (ifj.): Halotti beszéd Telekesi Török Bálint fölött. H. n. 1708. (RMK I 1756).
- Alvinczi Péter**: Quadragesima vasárnapi evangéliom magyarázattya. Kassa, 1632. (RMK I 618).
- Alvinczi Péter**: Postilla I. Kassa, 1633. (RMK I 628).
- Alvinczi Péter** (1570—1634). Kiadta: Incze Gábor. Bp. 1935.
- Bornemisza Péter**: Postilla II. Sempte, 1574. (RMK I 115).
- Bornemisza Péter**: Postilla III. Sempte, 1575. (RMK I 119).
- Bornemisza Péter**: Négy könyvecske a ker. hitnek tudományáról. Sempte. 1577. (RMK I 138).
- Bornemisza Péter**: Prédikációk egész esztendőre. Detrekő—Rárbok, 1584. (RMK I 207).
- Czeglédi István**: A megtért bűnösnek lelki harcban való bajvívásáról. Kassa, 1659. (RMK I 942).
- Czeglédi István**: Barátság dorgálás. Kassa, 1663. (RMK I 1002).
- Édes Albert**: Egyházi beszédei. I—III. köt. Pest, 1856—1859.
- Fabricius János** (ford.): Ágoston barát szerzetin való Hollósi Godofridusnak irattott praedicatio. Keresztúr. 1603. (RMK I 383).
- Geleji Katona István**: Váltság titka. I. köt. Várad, 1645. (RMK I 779).
- Kecskeméti C. János**: Három fő ünnepekre való prédikációk. Debrecen, 1645. (RMK I 455).
- Keresszegi H. István**: A hit és jóságos cselekedetek tündöklő példáiról való prédikációk. Debrecen, 1635. (RMK I 644).
- Kovács József**: Hűz ünnepi és alkalmi prédikáció. Bp. 1888.
- K. Tóth Kálmán és Papp Károly** (szerk.): Kalászok az életnek kenyéréhez. II. füzet. Bp. 1893.
- Láczai Szabó József**: Predikatioji. Sárospatak, 1813.
- Madarász Márton**: Vasárnapi evangéliomokról való szent elmélkedések. Írta: Meissner Boldizsár. Lőcse, 1635. (RMK I 652).
- Madarász Márton**: Innepi evangéliomokról való elmélkedések. Írta: Meissner Boldizsár. Lőcse, 1641. (RMK I 719).
- Madarász Márton**: A jó vagy kegyes élet és a boldog halál módjáról. Írta: Senners. Lőcse, 1643. (RMK I 744).
- Magyari István**: Hal. beszéd gr. Nádasdi Ferenc fölött. Keresztúr, 1604. (RMK I 390).
- Margitai Péter**: A Jónás könyvének magyarázatja. Debrecen, 1621. (RMK I 512).
- Margitai Péter**: Az apostoli credónak magyarázatja. Debrecen, 1624. (RMK I 537).
- Margitai Péter**: Temető prédikációk. Debrecen, 1632. (RMK I 607).
- Margócsy József** (szerk.): Protestáns Egyházi Beszédtár. III. köt. Kecskemét, 1871.
- Matkó István**: Fövényen épített ház romlása. Szeben, 1666. (RMK I 1043).
- Medgyesi Pál**: Praxis pietatis. Írta: Bayle Lajos. Debrecen, 1636. (RMK I 657).
- Medgyesi Pál**: Dialogus politico-ecclesiasticus, az presbyteriumról. Bártfa, 1650. (RMK I 831).
- Medgyesi Pál**: Doce nos orare, quia et praedicare. Bártfa, 1650 (RMK I 832).
- Medgyesi Pál**: József romlása. Sárospatak, 1659. (RMK I 948).
- Melius Péter**: Sz. János jelenésének magyarázatja. Várad, 1568. (RMK I 69).
- Mihályko János**: Hét prédikáció az örök életről. Írta: Pollio Lukács. Bártfa, 1612. (RMK I 432).
- Mikolai Hegedűs István**: Biblia tanúi. Utrecht, 1648, (RMK I 813).
- Nagy Martonfalvi György**: Szent historia. Debrecen, 1681. (RMK I 1256).
- Nánási L. István**: Szü titka. Kolozsvár, 1670. (RMK I 1103).

- Pécsváradi Péter:** Felelet Pázmány Péter két könyvecskéjére. Debrecen, 1629. (RMK I 579).
- Perkinsus Vilmos:** A lelkiismeret akadékiról. Amszterdam, 1648. (RMK I 800).
- Pósházi János:** Igazság istápja. I—II. köt. Sárospatak, 1669. (RMK I 1096).
- Sóvári Soós Kristóf:** A szent próféták magyarázatjának I. része. Bártfa; 1601. (RMK I 372).
- Sükösd Sámuel:** Halotti beszédek. I. füzet. Arad, 1856.
- Szathmárnémethi Mihály:** A négy evangélisták szerint való dominica. Kolozsvár, 1675. (RMK I 1179).
- Szathmári Ötvös István:** Titkos jelenése. Szeben, 1668. (RMK I 1078).
- Szalay Imre:** Magyar egyházi beszédek gyűjteménye. IV. köt. Pest, 1833; VI. köt. Pest, 1834.
- Zvonarits Mihály:** Magyar postilla. I. rész. Csepreg, 1627. (RMK I 560).

KÉZIKÖNYVEK RÖVIDÍTÉSEI

AaTh	Aarne, Antti — Thompson, Stith: The Types of the Folktale. A classification and bibliography. (FFC 184.) Helsinki, 1961.
Andrejev	Andrejev, N. P.: Az orosz mesetípusok Aarne-rendszerű mutatója. (Ford.: Mándoki László.) Bp. 1960.
Bihari	Bihari Anna: Magyar hiedelemmonda katalógus. Bp. 1980.
BN	Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok. I—II. köt. Pécs, 1957.
Brückner	Brückner, Wolfgang: Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus. Berlin, 1974.
Bruford	Bruford, Alan: Scottish Witch Stories. A Provisional Type-List. Scottish Studies Volume 11/1967, p. 13—47.
Krzyżanowski	Krzyżanowski, Julian: Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. Warszawa, 1982.
Moser—Rath	Moser-Rath, Elfriede: Prädigtmärlein der Barockzeit. Berlin, 1964.
Müller/Röhrich	Müller, Ingeborg und Röhrich, Lutz: X. Der Tod und die Toten. Deutscher Sagenkatalog. Vorabdruck. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 13/1967 II.
Rehermann	Reherman, Ernst Heinrich: Das Predigtexempel bei den protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts. Göttingen, 1977.
Röhrich, Redensarten	Röhrich, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg—Basel—Wien, 1979. I—IV. köt.
Röhrich, Sage und Märchen	Röhrich, Lutz: Sage und Märchen. Erzählforschung heute. Freiburg, 1976.
Sirisaka	Sirisaka Andor: Magyar közmondások könyve, Pécs, 1890.
TESZ	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—IV. köt. Bp. 1967—1984.
Tubach	Tubach, Frederic C.: Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales. (FFC 204.) Helsinki, 1969.
Oklsz	Szamota István és Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906.

